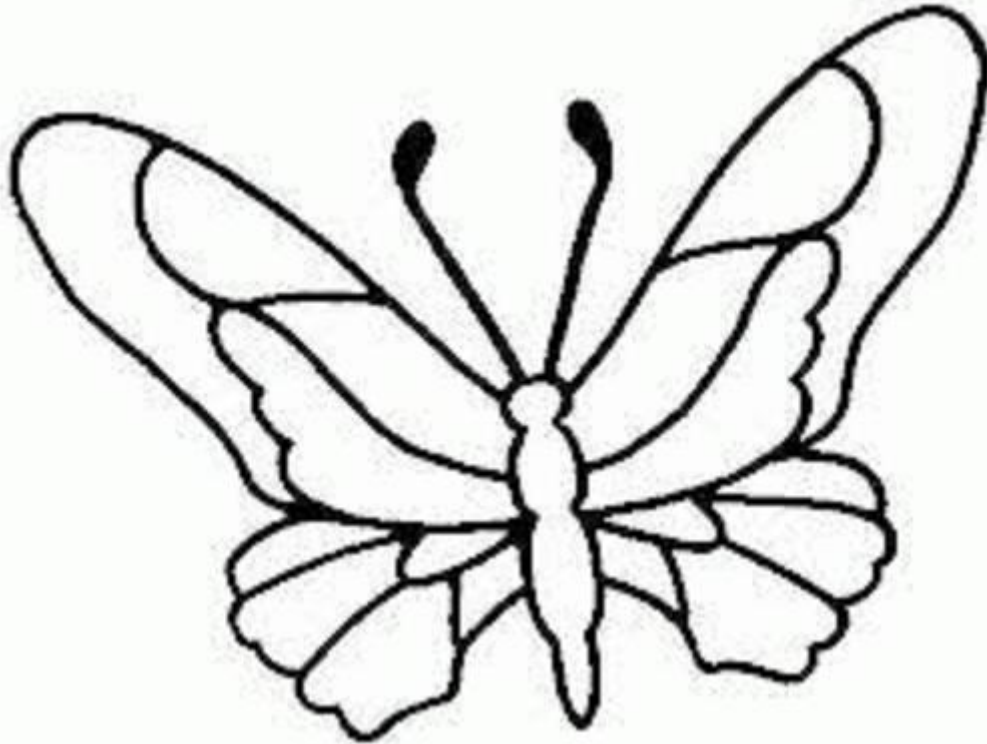

Protocol omgaan met verlies

*Onze poes is dood
Hij gaat al bijna dood, misschien
Als je dood bent, ben je stil
Dan is er niks meer wat je wil
Dan kun je niks meer horen
Niks meer zien
Dan kun je nooit meer wakker zijn
Dan hoef je ook geen pleisters meer
Dan krijg je nooit meer pijn*

Hans Hagen

Voorwoord

Doodgaan.

Dat is iets voor in de verre toekomst, zegt je gevoel.

Het hoort bij oude mensen, niet bij kleine kinderen, maar de realiteit is soms anders.

Als een kindje uit jouw groep, één van je collega's of een vader of moeder van een van de kinderen overlijdt, dan kun je, met de kinderen, niet meer om de harde waarheid van de dood heen.

Een onverwacht sterfgeval doet zich gelukkig maar zelden voor binnen de peuterspeelzaal., maar als het zich voordoet dan is het een ingrijpende gebeurtenis, die velen raakt.

Juist daarom is het van belang dat leidsters en andere leidinggevenden weten hoe te handelen en welke wegen gevolgd kunnen worden.

Dit protocol kan als leidraad gebruikt worden bij het overlijden van een peuter, leidster of ouder.

Bij het protocol vind je nog een aantal bijlagen, o.a. over kinderen en het besef van de dood, fasen in rouwverwerking, boekenlijst voor kinderen, boekenlijst voor ouders, belangrijke adressen enz.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Inleiding blz. 4

Overlijden van een kind op of buiten de speelzaal/het kindercentrum blz. 6

Bij overlijden van een ouder blz. 7

Bij overlijden van een leidster blz. 8

Bijlage 1 "Kinderen en het besef van de dood" blz. 9

Bijlage 2 "Aandachtspunten bij: "Het omgaan met kinderen en de dood" blz. 11

Bijlage 3 "Fasen in de rouwverwerking" blz. 12

Bijlage 4 Voorbeeldbrief peuterspeelzaal / ouders blz. 13

Bijlage 5 Culturele verschillen blz. 14

Bijlage 6 Werkvormen blz. 15

Bijlage 7 Instanties blz. 16

Bijlage 8 Boekenlijst voor kinderen blz. 17

Bijlage 9 Titels over rouwproces of dood blz. 20

Bijlage 10 Informatieboekjes voor ouders blz. 22

Bijlage 11 Enkele algemene handreikingen voor leidsters blz. 23

Inleiding

In dit protocol zijn richtlijnen vastgelegd die gebruikt kunnen worden bij het overlijden van een kind in of buiten de speelzaal, een ouder of een collega.

Uitgangspunt

Een sterfgeval van een kind, een ouder of een collega doet zich gelukkig niet vaak voor. Als het zich voordoet is dit vaak een heel ingrijpende gebeurtenis. Juist daarom is het van belang dat leidsters weten hoe te handelen en welke wegen er gevolgd kunnen worden als je dit zelf niet weet.

Ook kan de leidinggevend ingeschakeld worden.

Ten alle tijde is het de bedoeling de leidinggevende van de gebeurtenis op de hoogte te stellen.

Dit protocol dient ter ondersteuning in die moeilijke tijd.

Overlijden van het kind op de speelzaal of het kindercentrum

1. De medewerker die vermoedt dat het kind is overleden waarschuwt direct een arts of belt 112.
2. De ouders worden direct daarna gealarmeerd; tevens de leidinggevende.
3. De arts en leidinggevende blijven op de peuterspeelzaal/het kindercentrum om de ouders op te vangen.
4. Met de ouders wordt besproken wat hun wensen zijn bijvoorbeeld m.b.t. eventuele ziekenhuis keuze.
5. De leidster en/of de leidinggevende blijven op de speelzaal om de andere ouders op te vangen en in te lichten¹

Bij overlijden buiten de speelzaal of het kindercentrum

Zodra het bericht van overlijden de leiding bereikt (mondeling, telefonisch, per post of via een rouwadvertentie) is het wenselijk om dit (na overleg met de ouders/verzorgers)door te geven aan:

- De betrokken leidster/leidinggevende.
- Andere medewerksters van de peuterspeelzaal/het kindercentrum.
- Aan de ouders van de kinderen uit de betrokken groep.
- Aan de ouderraad.

¹ bovenstaande is een leidraad, geen vast gegeven!

Bij overlijden van een ouder

Zodra het bericht van overlijden de leidster bereikt:

- Kan de leidster contact op nemen met de andere ouder
- De leidster licht de andere ouders van desbetreffende groep in en geeft gelegenheid om erover te praten (andere ouders pas inlichten na overleg met ouder/verzorger)
- Extra aandacht voor het betrokken kind is belangrijk.
- Altijd worden de wensen van de andere ouder gerespecteerd.

In al deze situaties kan er door de leiding een rouwadvertentie geplaatst worden.

Ook kan er zorg gedragen worden voor een rouwboeket- of krans namens de leidsters, ouders, kinderen en/of ouderraad.

Enkele algemene handreikingen voor de leidsters²

- Zeg nooit dat de overledene slaapt, dit kan bij het kind angst veroorzaken om naar bed te gaan
- Het is vaak voor kinderen heel belangrijk om goed afscheid te nemen en ze kunnen vaak best mee naar de begrafenis.

Bij overlijden van een leidster

Hier kun je de richtlijnen overnemen van het overlijden van een ouder.

Extra aandacht voor alle kinderen van desbetreffende groep.

DOE VERDER WAT JE HART JE INGEEFT!!

² Zie verder de bijlage met handreikingen en tips(bijlage11)

Overlijden van een kind op of buiten de speelzaal/het kindercentrum.

Stap 1: Overleg met de ouders na het overlijden van hun kind.

Eén van de leidsters (of eventueel de leidinggevende) neemt contact op met de ouders. Zij bespreekt met hen, hun wensen met betrekking tot betrokkenheid van de speelzaal bij de begrafenis of de crematie.

Te denken valt aan het al dan niet op prijs stellen van de aanwezigheid van de leidsters, groepsgenootjes en hun ouders.

Stap 2. Voorafgaand aan en na de begrafenis of crematie.

De leidster of leidinggevende bespreekt de gebeurtenissen met collega's.

Met name met de leidsters van de betreffende groep.

Binnen het team moet besproken worden hoe de gebeurtenis onderling en met de kinderen verwerkt kan worden.

Eventuele mogelijkheden zijn:

- het maken van tekeningen voor het overleden groepsgenootje
- kringgesprekken
- het bezoeken van het kerkhof
- samen boekjes lezen over de dood

Verschillende middelen en werkwijzen worden als bijlage aan dit protocol toegevoegd.

De leidsters dragen ook zorg voor de ouders van de andere kinderen uit die groep.

Het is verstandig dat alle ouders middels een aan hun gerichte brief van de gebeurtenis op de hoogte worden gebracht en de wensen van de betreffende ouders kenbaar worden gemaakt.

Na het overlijden hebben de leidsters bijzondere aandacht voor de reacties van de kinderen. Zij houden er rekening mee, dat de dood van een groepsgenootje heel lang kan doorwerken bij de kinderen en bij de collega's en bieden hiervoor ruimte.

Na het overlijden kan de leidster contact onderhouden met de ouders van het overleden kind.

Stap 3: EVALUATIE

Enige tijd na het overlijden kijken de leidsters terug op de gebeurtenis en de gang van zaken.

Hierin worden alle signalen van de kinderen en collega's besproken.

Indien nodig worden er verdere afspraken gemaakt.

Toetsing: *aan de hand van evaluaties wordt gezien of dit protocol in de praktijk voldoet. Eventueel worden op basis van deze evaluaties aanvullende afspraken vastgelegd in dit protocol.*

Bij overlijden van een ouder

Stap I: Overleg met de overgebleven ouder.

Een van de leidsters (of de leidinggevende) neemt contact op met de andere ouder. Zij bespreekt zijn of haar wens omtrent betrokkenheid van de speelzaal bij de begrafenis of de crematie.

Te denken valt aan het al dan niet op prijs stellen van de aanwezigheid van de leidsters en eventueel andere ouders.

Stap 2: Voorafgaand aan en na de begrafenis of de crematie

Het is belangrijk om als leidsters een goed overleg te hebben met de overgebleven ouder. Hierin kunnen afspraken gemaakt worden over de manier waarop het overlijden van vader of moeder aan het kind wordt verwoord.

Als leidster kan je hierin een adviserende taak hebben. Afstemming is belangrijk.

Natuurlijk moet de ouder ook zijn of haar wensen kenbaar maken.

Het is mogelijk dat ideeën niet parallel lopen.

De leidsters bespreken de aanpak en zorgen voor een goede afstemming

Natuurlijk moet de ontwikkeling van het kind goed in de gaten worden gehouden.

Eventuele terugval en/of wat het kind aangeeft of verwoord moet ook met de ouder besproken worden.

Als de ouder daarvoor ruimte geeft.

Tevens is het van belang de reacties van de groepsgenootjes in de gaten te houden.

Het is verstandig dat alle ouders van de desbetreffende groep middels een aan hun gerichte brief van de gebeurtenis op de hoogte worden gebracht en de wensen van de desbetreffende ouder kenbaar worden gemaakt.

Stap 3. Evaluatie

- Enige tijd na het overlijden van de ouder kijken de leidsters in een teamoverleg terug op de gebeurtenis en de gang van zaken. Hierin worden ook de signalen van het kind en eventueel van de groepsgenootjes besproken.
- In een gesprek kan de ouder aangeven hoe hij of zij de steun van de speelzaal/het kindercentrum heeft ervaren en of er zaken zijn die hij/zij heeft gemist.

Toetsing: *aan de hand van evaluaties wordt bezien of dit protocol in de praktijk voldoet. Eventueel worden op basis van deze evaluaties aanvullende afspraken vastgelegd in dit protocol.*

Bij overlijden van een leidster

Stap 1: Overleg met de nabestaanden van de leidster.

De leidinggevende neemt contact op met de nabestaanden.

Zij bespreekt met hen de wens omtrent betrokkenheid van de speelzaal bij de begrafenis of de crematie.

Te denken valt aan het al dan niet op prijs stellen van de aanwezigheid van de leidsters en eventueel de kinderen en hun ouders.

Stap 2: Voorafgaand aan en na de begrafenis of de crematie

De overige leidsters moeten afspraken maken hoe het overlijden van 'Juf' aan de kinderen wordt verwoordt.

Afstemming is dan natuurlijk heel belangrijk.

Wellicht is het verstandig de ouders van de kinderen ook in te lichten over de wijze waarop het aan de kinderen wordt uitgelegd.

Tevens moeten reacties van de kinderen goed in de gaten worden gehouden.

Ook als team zal het nodig zijn regelmatig aandacht te hebben voor elkaar m.b.t. de verwerking.

Ten aanzien van de kinderen zijn er de volgende mogelijkheden:

- het maken van tekeningen voor de juf.
- kringgesprekken.
- het bezoeken van het kerkhof (in overleg met nabestaanden en de ouders van de kinderen)
- samen boekjes lezen over de dood.

Na enige tijd is het goed toch even contact te hebben met de nabestaanden.

Stap 3: Evaluatie.

Enige tijd na het overlijden kijken de leidsters in een teamoverleg terug op de gebeurtenis en de gang van zaken. Hierin worden alle signalen van de kinderen en collega's besproken.

Toetsing: *aan de hand van evaluaties wordt bezien of dit protocol in de praktijk voldoet. Eventueel worden op basis van deze evaluaties aanvullende afspraken vastgelegd in dit protocol.*

AANDACHTSPUNT!

Wees ervan bewust dat het reilen en zeilen op de peuterspeelzaal/het kindercentrum gewoon z'n doorgang moet kunnen hebben.

Bijlage 1

KINDEREN EN HET BESEF VAN DE DOOD

Inleiding

Jonge kinderen kijken op een andere manier tegen de dood aankijken dan de wat oudere. Wanneer er binnen de peuterspeelzaal of het kindercentrum iemand overlijdt en er met de peuters/kinderen over de dood wordt gepraat, is het van belang om hiermee rekening te houden.

Kinderen tot 3 jaar

Heel kleine kinderen tot ongeveer 3 jaar hebben geen echt besef van de dood. Ze kennen nog geen onderscheid tussen levende en niet-levende dingen. Wel zijn ze bang gescheiden te worden van degenen die hen met liefde en warmte omringen. Ze voelen wat verlies is en lijden daar ook onder.

De kleintjes gaan nog met een heel natuurlijke manier met de dood om. Volwassenen schrikken hier soms van omdat zij die natuurlijkheid missen. Van angst voor de dode is nog geen sprake.

Kinderen van 3 tot 6 jaar

Kinderen van 3 tot 6 jaar kennen het verschil tussen leven en dood. Ze gebruiken het woord 'Dood' in hun gesprekjes en hun spel: "Jij bent dood, je moet blijven liggen!". Maar ze weten niet precies wat het betekent. Ze weten dat mensen en dieren dood kunnen gaan; het definitieve karakter van de dood kunnen ze echter nog niet bevatten. Voor hen is 'Dood' iets tijdelijks, een soort slaap, waarbij de dode niet meer kan zien of bewegen. Ze beginnen te beseffen dat dood en verdriet met elkaar te maken hebben, maar voelen nog geen angst voor de dood.

Kinderen van deze leeftijd denken vaak dat leven en dood elkaar afwisselen. Het lijkt dat zij het de gewoonste zaak van de wereld vinden dat een dierbaar iemand is gestorven. Een vierjarige kan een dag na de begrafenis bijvoorbeeld vragen wanneer de overledene weer terugkomt, om vervolgens diep geschokt te zijn als blijkt dat de betreffende persoon nooit meer terugkomt.

Kinderen in deze leeftijd tonen grote belangstelling voor de lichamelijke en biologische kanten van de dood: "Kan hij niet meer lopen?" "Kan hij nog wat horen als ik iets zeg?"

Ze blijven vragen stellen, soms tot vervelends toe: "Wordt hij nu niet vies in de grond?" "Heeft hij nou geen honger in het graf?"

Kinderen van 6 tot 9 jaar

Bij kinderen van 6 tot 9 jaar begint het besef door te dringen dat de dood onomkeerbaar is, onherroepelijk en definitief. Wat het definitieve einde precies inhoudt, begrijpen ze echter nog niet, dat is voor hen erg verwarrend en beangstigend.

Ook beseffen ze aanvankelijk nog niet dat de dood onvermijdelijk is en iedereen overkomt. Zo kan een achtjarige aan haar vader vragen haar te begraven als ze dood is. Ze realiseert zich nog niet dat haar vader - waarschijnlijk zelfs eerder - ook dood gaat.

Het groeiende besef dat ook mensen van wie je houdt dood kunnen gaan, zorgt voor emotionele veranderingen, die soms gepaard gaan met angst: "Kom je nog terug?"

Op deze leeftijd krijgen kinderen belangstelling voor de uiterlijkheden, die bij een sterfgeval horen, zoals de kist, de begrafenis, de crematie en het kerkhof.

Ze interesseren zich ook voor wat er na de dood gebeurt. Als oorzaak voor doodgaan geven ze vaak externe verklaringen. Als hen gevraagd wordt waarom mensen dood gaan, antwoorden ze: "Omdat ze vergiftigd worden", "Wanneer ze een ongeluk krijgen", of "Als ze uit een vliegtuig vallen". Een uitzondering vormen kinderen, die in hun omgeving met dood te maken hebben gehad. Zij hebben een reëler beeld van het gebeuren.

De vragen, die kinderen in deze leeftijd vaak stellen, komen op volwassenen soms erg nuchter over: "Waarom heeft Bram een bril op, hij kan toch niets meer zien?" "Wordt zijn bril ook verbrand?"

Kinderen van deze leeftijd zijn kwetsbaar omdat ze weliswaar de betekenis van de dood kunnen begrijpen, maar nog niet in staat zijn met alle implicaties om te gaan.

Kinderen van 9 tot 12 jaar

Kinderen uit de bovenbouw weten dat dieren, mensen en planten leven en dat alles, wat leeft, eenmaal dood gaat. Op de vraag waarom mensen dood gaan, noemen ze voornamelijk fysieke oorzaken: "Ze krijgen kanker", "Omdat ze oud zijn" of "Omdat ze een hartaanval krijgen". Een enkel wijsneusje zal ook niet-concrete oorzaken noemen zoals "Iedereen moet sterven", "God roept je bij zich" of "De wereld wordt anders te klein".

Kinderen van deze leeftijd zijn minder afhankelijk van volwassenen. Ze willen dan ook niet altijd aandacht vragen voor hun verdriet, maar proberen er zelf mee klaar te komen, ook om niet kinderachtig te lijken. Maar omdat de gevoelens er toch uit moeten, vertonen ze soms lastig en opstandig gedrag.

Kinderen van 12 jaar en ouder

De onvermijdelijkheid en universaliteit van de dood dringt door wanneer kinderen de tienerleeftijd hebben bereikt. Hun intellectuele vaardigheden zijn dan zo ver ontwikkeld, dat ze de dood zien als het onvermijdelijke einde van het leven.

De persoonlijk emotionele afstand is echter nog groot. Het kan iedereen overkomen, behalve mensen in de eigen omgeving. Maar dat verandert drastisch als ze te maken krijgen met het ster-ven van een klasgenoot. Juist jongeren worden diep geraakt wanneer de dood in hun nabije omgeving toestaat.

Ze zijn in een fase, waarin ze vraagtekens gaan zetten bij het leven. Ze vragen zich af wat de zin van het leven is: "Waarom en waarvoor zijn we op aarde?". Een confrontatie met de dood maakt dat de vragen en soms ook de verwarring rondom het leven en de dood toenemen.

Bijlage 2

Aandachtspunten bij: "het omgaan met kinderen en de dood"

- Geef altijd eerlijke informatie die aansluit bij de ontwikkelingsfase van de kinderen.
- Geef aandacht aan het rouwende kind op het moment dat hij/zij het nodig heeft.
- Let op signalen van kinderen. Hun spel en tekeningen kunnen bijvoorbeeld een beeld geven van hun belevingswereld.
- Besteed op bepaalde momenten expliciet aandacht aan het overlijden. (bijv: verjaardag, sterfdag, vader- /moederdag).
- Kinderen rouwen geen 24 uur per dag. Vrolijk spel en uitingen van verdriet wisselen elkaar af.
- Zorg dat de kinderen altijd bij je terecht kunnen, wat hun gedrag ook moge zijn.
- Troosten, aanhalen en warmte bieden.

Bijlage 3

Fasen in de rouwverwerking

Kinderen rouwen ook, net als volwassenen. In grote lijnen is het rouwproces hetzelfde. Kinderen ervaren dezelfde pijn, maar hun reacties zijn minder voorspelbaar.

Fase 1: Boosheid, verdriet en angst

In de eerste fase moet de realiteit onder ogen worden gezien: hij of zij is er niet meer, is dood. In deze fase voeren boosheid, pijn, verdriet en angst de boventoon.

Fase 2: Desoriëntatie en desorganisatie

In deze fase is er sprake van rusteloosheid en sterk wisselende gevoelens. Bijvoorbeeld een kind die druk doende is met niks, doorlopend met z'n voeten schuift, plotseling opstaan en door de klas lopen of lachen op momenten dat, dat niet verwacht wordt

Fase 3: De ontkenning

In deze fase ontkent het kind de werkelijkheid omdat deze te veel pijn doet. Er is geen opvallend gedrag.

De meeste kinderen kiezen in deze fase wat meer voor alleen zijn en de eenzaamheid.

Fase 4: Opstandigheid

In deze fase protesteert het kind tegen de werkelijkheid. Sommige kinderen zijn kwaad op personen, die in hun ogen de dood hadden kunnen voorkomen.

Ook kan er sprake zijn van concentratie- en leerproblemen, slapeloosheid en terugval in een vorige ontwikkelingsfase (bijvoorbeeld: weer duimen of bedplassen, thuis en op de peuterspeelzaal/het kindercentrum zich extra aanhankelijk en afhankelijk tonen).

Fase 5: Aanvaarding

In deze fase wordt het verlies onder ogen gezien. Het kind praat over de overledene, over wat hij/zij deed of zei in bepaalde situaties.

Fase 6: Integratie

De aandacht wordt weer op anderen gericht en er is weer ruimte voor nieuwe relaties. Het kind kan weer genieten van gewone dingen van het leven.

Bijlage 4

Voorbeeldbrief peuterspeelzaal/kindercentrum.

Groningen,.....

Aan de ouders van (onze speelzaal/ons kindercentrum) (van de groep van.....)

Tot ons groot verdriet ontvingen wij het bericht dat de (vader/ moeder.....)
van is overleden.

Op dit moment is bij ons nog niet bekend of..... er prijs op stelt of
ouders, leiding, peuters bij de afscheidsdienst aanwezig zijn.

Wij proberen met betrokkenen te overleggen wat zij willen en u mag ons altijd bellen als u
vragen heeft of behoefte om even te praten.

Ook binnen de peuterspeelzaal (het kindercentrum) staan wij stil bij dit verdriet en proberen
op peuterniveau hier over te praten.

Wij hopen dat we..... tot steun kunnen zijn en dat we elkaar kunnen
helpen bij het verwerken van dit verlies.

.....Naam persoon / personen + telefoonnummer van
diegene(n) die de ouders te woord kunnen staan.

Bijlagen : * kinderen en besef van de dood
* fasen in de rouwverwerking

Bijlage 5

Culturele verschillen

Rouwrituelen zijn cultuurgebonden. In de Nederlandse cultuur is er al sprake van uiteenlopende gewoonten. Bij mensen met een andere culturele achtergrond is het daarom zeker van belang dat de peuterspeelzaal/het kindercentrum zich vooraf op de hoogte stelt van wat ze kan verwachten en wat er van de peuterspeelzaal/het kindercentrum verwacht wordt. Bepaalde uitingen van rouw, zoals vrouwen die zich huilend op de kist werpen, kan voor peuters en anderen vreemd en angstaanjagend overkomen.

Afscheid nemen is soms niet mogelijk omdat de ceremonie alleen toegankelijk is voor mannen. Het komt ook voor dat de afscheidsrituelen plaats vinden in het land van herkomst. Binnen de speelzaal kun je, als het de dood van een peuter betreft, dan een manier zoeken om toch afscheid te nemen. Het is voor eenieder wel belangrijk om afscheid te nemen.

Uitvaartrituelen in enkele andere culturen

Joodse uitvaarten vinden zo mogelijk binnen 36 uur na het overlijden plaats. Meestal ontbreken de bloemen. Op weg naar het graf houdt de stoet drie maal halt om te laten zien dat er geen haast is. Nadat de kist in het graf is gezonken, maken de nabestaanden een scheur in hun kleren als teken van rouw. Er wordt een week rouw in acht genomen.

Hindoestanen kiezen bijna altijd voor een crematie omdat dat voor het lichaam de snelste manier is om terug te keren tot de bron. In de aula wordt de kist geopend en versierd. Enkele van de nabestaanden gaan mee naar de oven om de verbranding mee te maken.

Moslims worden vaak in het land van herkomst begraven. Het lichaam wordt in een linnen doek, zonder kist, begraven op de rechterzij met het gezicht richting Mekka.

Suggesties voor rituelen tijdens of na de uitvaart

Rituelen zijn belangrijk voor de rouwverwerking. Ze geven vorm aan het afscheid en scheppen ruimte om aan een nieuwe fase te beginnen. Rituelen geven een gevoel van saamhorigheid en eensgezindheid en zorgen zo voor kracht en steun.

- peuter maakt een tekening en mag deze op de kist of in het graf leggen
- een knuffel van de peuter krijgt een plekje in de peuterspeelzaal en peuters mogen zo nog afscheid nemen
- peuters verven een kiezelsteentje en leggen die bij het graf
-

Bijlage 6

Werkvormen

Zoals we allemaal wel weten uiten peuters ook vaak non verbaal hun emoties. Hiervoor moeten wij ruimte creëren en hun materialen aan bieden.

Water, zand en verf zijn materialen waar peuters hun gevoelens goed in kunnen uitleven. Ook een flink hameren op het hamerbankje of iets dergelijks geeft ruimte tot uiten.

Luisteren naar de peuter is altijd belangrijk maar nu zeker. Het vertrouwd gevoel dat juf er is, is nu erg belangrijk.

Boekjes lezen over verlies, meespelen in hun spel biedt hun de ruimte om te verwerken en te verwoorden wat er is gebeurd en helpt ze in het verwerken van het verlies. Als peuterleidster weet jezelf wel hoe je hier het beste vorm aan kunt geven.

Bijlage 7

Voor vragen en/of inlichtingen kun je terecht bij de volgende instellingen:

- Stichting In de wolken
Spoorlaan 9e
5591 HT Heeze
Tel. 040- 226 6626
- Stichting Achter de regenboog
Biltstraat 449a Postbus 13300
3507 LH Utrecht
Tel. 030.233 4141
- Maria Derksen
Praktijk voor rouw en verlies verwerking
Ernst Casimirlaan 7
9717 AT Groningen
Tel. 050- 3131708
- GGD (Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst)
Hanzeplein 120
Postbus 584
9700 AN Groningen
Tel. 050- 367400013674177
- Vereniging Ouders van een overleden kind
Secr: S. Bijlemeer
Langevelderlaan 21
2204 BC Noordwijk
Landelijke Hulptelefoon 0252- 370604

Bijlage 8

BOEKENLIJST VOOR KINDEREN TOT 5 JAAR

1. Kikker en het vogeltje

Kikker heeft een vogeltje gevonden, samen met andere dieren gaat hij het vogeltje begraven.

Een prentenboek met kleurrijke aquarellen en een ondersteunende tekst om met kinderen over leven en dood te praten.

Schrijver: Max Velthuis

Uitgever: Leopold

2. Derk Das blijft altijd bij ons

Nadat Derk Das is gestorven verwerken zijn vriendjes hun verdriet door herinneringen aan hem op te halen en te praten over wat ze van hem hebben geleerd. Prentenboek met zachtgekleurde rustige platen.

Schrijver: Susan Varley

Uitgever: Lemniscaat

3. Een opa om nooit te vergeten

Terwijl hij wacht op de begrafenis van opa denkt Joost terug aan de fijne dingen die ze samen deden. Prentenboek met grote, sfeervolle tekeningen in kleur.

Schrijver: Bette Westra

Uitgever: Hillen

4. Lieve oma Plus

Nijntje heeft heel veel verdriet als oma dood is gegaan, ze brengt bloemen bij het graf op een rustig plekje in het bos.

Prentenboek met eenvoudige tekeningen in kleur en tekst op rijm.

Schrijver: Dick Bruna

Uitgever: Mercis

5 Alfie en de verrassing

Als de oude poes van Alfie's overburen sterft, is de overbuurman bijna ontroostbaar, totdat hem op zijn verjaardag een grote verrassing wacht. Prentenboek met grote, sfeervolle illustraties.

Schrijver: Shirley Hughes

Uitgever: C. de Vries-Brouwers

6. Dat is heel wat voor een kat, vind je niet?

Een kind is erg verdrietig omdat zijn poes is gestorven.

Samen met vader, moeder en een buurmeisje leert hij de dood te accepteren.

Prentenvertelling met grote zwart-wit illustraties.

Schrijver: Judith Viorst

Uitgever: Gottmer

7. Stilte a.u.b. ik denk aan kip

Het jongetje Onno Ebbe, haan en kraal begraven Kip.

Kip blijft voortleven in hun gedachten en dromen.

Schrijver: Hans Hagen

Uitgever: van Goor

8. Opa duurt ontelbaar lang

Bas worstelt met allerlei vragen nadat zijn opa is gestorvenen vindt uiteindelijk troost in het verzorgen van zijn vissen.

Prentenboek met gekleurde illustraties in een gemengde techniek.

Schrijvers: Ann de Bode en Rien Broere

Uitgever: Malmberg

9. Hemeltjelif

Bas, de hond van Julia, legt haar uit hoe de hemel er volgens hem uitziet.

Prentenboekje met stripachtige tekeningen in pastelkleuren en een korte tekst.

Schrijver: Nicolas Allan

Uitgever: Zirkoon

10. Het droevige leven van Weggedaantje Stippelmuis

Stippelmuis wordt in een kippenhok geboren. Omdat ze anders is wordt ze door de Haan verjaagd en vindt de dood in een muizenval. Na de dood vliegt ze als een engeltje omhoog. Verhaal op rijm.

Schrijver: Ted van Lieshout

Uitgever: Leopold

11. Als je dood bent, word je dan nooit meer beter?

Op een dag wordt het kleine broertje van Fred Konijn zo ziek dat hij dood gaat.

Samen met de andere dieren uit het bos gaat Fred hem begraven

Prentenboek met naïeve kleurpotloodillustraties.

Schrijver: Piet en Joeri Breebaart

Uitgever: Lemniscaat

12. Mijn opa

Een klein meisje beleeft met haar opa allerlei avonturen in fantasie en werkelijkheid, totdat op een dag zijn stoel leeg is.

Prentenboek met naïeve wasco-tekeningen.

Schrijver: John Burningham

Uitgever: Van Holkema & Warendorf

13. Kleine olifant Dondervoet

Een kleine Afrikaanse olifant groeit op de savanne te midden van andere olifanten, en geniet van zijn leventje totdat een jager zijn oma doodt.

Prentenboek met zachtgetinte realistische schilderijen.

Schrijver: Sally Grindley

Uitgever: Altamira Jeugd

14. Een lange dag

Als oma haar dood voelt naderen, neemt ze samen met Martje afscheid van het leven.
Prentenboek met grote en kleine aquarellen in zachte tinten.
Schrijver: Margaret Wild
Uitgever: Lemniscaat

15. Vreemd vuur

De opa van Pele is al heel oud. Pele is graag bij hem, want ze begrijpen elkaar goed.
Maar opa is bezig afscheid van het leven te nemen door dingen weg te doen.
Schrijver: Herwig de Weerd
Uitgever: Antwerpen Standaard

16. Vaarwel Goudveertje!

Oma legt Marieke en Bas uit dat Goudveertje niet echt dood is omdat zij allemaal zoveel van hem houden; dit helpt hen bij het verwerken van de dood van oma
Prentenboek met grote illustraties in warme pasteltinten. Schrijver: Antonie Schneider
Uitgever: De vier Windstreken

17. Vaarwel Rune

Wanneer Eisa's vriendje Rune overlijdt, is haar verdriet heel groot. Toch leert ze zijn dood aanvaarden doordat haar moeder haar laat zien dat Rune in Elsa verder leeft.
Prentenboek met sfeervolle aquarellen.
Schrijvers: Maril Kaldhol en Wenche Oyen
Uitgever: Altamira -

18. De allerbeste oma van de wereld.

Tommie doet er alles aan om een bloem in leven te houden, want als die sterft zal ook zijn oma dood gaan.
Prentenboek met ontroerende aquarellen.
Schrijver: Frans Hubner-Kirsten Hokner
Uitgever: De vier Windstreken

Bijlage 9

Boektitels over rouwproces of dood

Berk, Leon van de - Paps kunnen kleine kindertjes ook dood? Baarn, Ten Have, 1991

Relaas van de vader over de dood van zijn zoontje en de wijze waarop hij leerde omgaan met zijn verdriet.

DeBacker, Rilde - Een kind in rouw. Baarn, Gooi en Sticht, 1995.

Pleidooi om met kinderen te praten over de dood, met adviezen aan ouders en opvoeders voor een dergelijk gesprek.

De Pauw, Guido - Een kind sterft.- op weg met rouwende ouders. Leuven, Davidsfonds, 1996.

Beschrijving van het rouwproces van ouders en hun naasten na de dood van een kind en de verwerking van het verdriet, waarbij ook de zinging aan de orde komt.

Emmerik, Yvonne van - Als vlinders spreken konden. Aalsmeer, Dabar-Luyten, 1997.

Bundel teksten voor de begeleiding van kinderen, die geconfronteerd worden met het sterven van iemand in hun naaste omgeving.

Fiddelaers-Jaspers, Riet - Afscheid voor altijd. Houten, Educatieve Partners Nederland, 1999.

Handleiding voor schooldirecties en leerkrachten in het primair onderwijs voor het opvangen en verwerken van traumatische gebeurtenissen in het leven van leerlingen, zoals ongelukken en sterfgevallen,

Fiddelaers-Jaspers, Riet - Jong verlies: handreiking voor het omgaan -met rouwende kinderen. Kampen, Kok Lyra, 1998.

Hoe vertel je aan kinderen, dat iemand is doodgegaan? Hoe gaan kinderen en jongeren met verlies om en hoe kunnen we hen daarin bijstaan?

Fiddelaers-Jaspers, Riet ---- De meest gestelde vragen over kinderen en de dood. Heeze, In de Wolken, 2000.

Fiddelaers-Jaspers, Riet -- Waar ben je nu, zie jij me nog? : teksten bij een afscheid geschreven voor en door kinderen. Heeze, In de wolken, 2000.

Kinderen en de dood (red. A. Ladan en R. Groen-Prakken) Assen, Van Gorcum, 1997.

Psychoanalytische benadering van rouw bij kinderen en van de wijze waarop de omgeving het kind bij zijn verwerking van de dood kan helpen.

Klein-Vuijst, L. C. - Rouwen om een kind. Heerenveen, Groen, 1999.

Praktische handreiking vanuit een christelijke invalshoek voor de begeleiding van ouders die een kind hebben verloren.

Klooster-Lise, Lineke - Een ster die in duizenden sterretjes uiteenvalt. Doesburg, Bloemendaal, 1995.

Persoonlijk relaas van een moeder over het rouwproces van haarzelf en haar gezin na de dood van haar dochtertje.

Lauren, Phoebe - De leegte achter je laten: een praktische steun bij verliesverwerking. Deventer, Ankh Hermes, 1996.

Mede aan de hand van haar eigen ervaringen biedt de schrijfster troost en praktische adviezen aan ouders en verzorgers, van wie een kind is overleden.

Linden, Carel ter - Een land, waar je de weg niet kent: omgaan met rouwenden: een handreiking voor wie in zijn omgeving te maken heeft met mensen in rouw. Zoetermeer, Meinema, 1995.

Rosof Barbara D. - Het zwaarste verlies: over de verwerking van de dood van een kind. Amsterdam, Bakker, 1998.

Rothman, Juliet Cassuto - Het verlies van een kind: van verwarring tot harmonie. Den Haag, Mirananda, 1998.

Hoe mensen die een kind verliezen wel of niet getroost kunnen of willen worden, wordt beschreven door een maatschappelijk werkster, van wie de zoon verongelukte.

Stilma, Lize en Hans Stolp - 'Als ik naar oma ga': het kind en de dood. Baarn, Ten Have, 1995.

Verhalen en ervaringen rondom het sterven van jonge kinderen en de verwerking van het verdriet door de ouders.

Struyf, Annemie & Lut Celie - Het kleine sterven. Leuven, Van Halewyck, 1996.

Documentair verhaal over jonge kinderen en de dood op basis van ervaringen van de auteurs met kinderen met kanker, waarin de nadruk ligt op de ziekte- en doodsbeleving van het kind en de consequenties voor de naaste omgeving.

Thijs, Dolores - Het jaar nul. Kampen, La Riviere & Voorboeve, 1987.

Autobiografisch relaas van een vrouw, die haar zootje verloor door verdrinking in een zwembad.

Bijlage 10

Informatieboekjes voor ouders

1. "Is mama nu een Engel"

*Uitgaven van: CNV Crematoria Nederland bv, Woerden tel. 0348 431212
ook te bestellen bij: Crematorium Groningen tel. 050 5778241*

2. "En toen was jij dood"

*Stichting Jeugdinformatie Nederland
Postbus 1373
4500 BJ Utrecht
tel. 030 2394455*

Bijlage 11

Enkele algemene handreikingen voor leidsters

- Zeg nooit dat de overledene slaapt, dit kan bij het kind angst veroorzaken, zodanig dat het niet meer naar bed durft te gaan
- Geef altijd eerlijke informatie, die aansluit bij de ontwikkelingsfase van de kinderen
- Wees in je antwoorden zo concreet mogelijk, geef geen verhullende antwoorden
- Sommige antwoorden hebben voor kinderen een andere betekenis, bijvoorbeeld: “oud”
- Je hoeft geen pasklare antwoorden te geven
- Het is aannemelijk als je zegt: “Ik weet het niet, maar ik denk.....”, daarmee schep je ruimte voor een gesprek
- Let op signalen van kinderen: hun spel en tekeningen kunnen bijvoorbeeld een beeld geven van hun belevingswereld
- Besteed op bepaalde momenten expliciet aandacht aan het overlijden (bijvoorbeeld verjaardag, sterfdag, vader- / Moederdag)
- Kinderen rouwen geen 24 uur per dag, vrolijk spel en uitingen van verdriet wisselen elkaar af
- Leg relatie met andere ervaringen, bijvoorbeeld: “Konijn dat dood is gegaan”
- Zorg dat de kinderen altijd bij je terecht kunnen, wat hun gedrag ook mag zijn
- Troosten, aanhalen en ruimte bieden